

Robert Adam

Morfologie

Příručka

k povinnému předmětu
bakalářského studia
oboru ČJL

Morfologie

Příručka k povinnému předmětu
bakalářského studia oboru ČJL

Robert Adam

Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2015

© Robert Adam, 2015

ISBN 978-80-246-2800-4 (online : pdf)

Příručka vznikla v rámci projektu Rozvoj a inovace
bakalářského studia českého jazyka v Ústavu českého jazyka
a teorie komunikace FF UK v Praze (CZ.2.17/3.1.00/33275),
který byl realizován v období 2011–2013 za finanční podpory
Operačního programu Praha Adaptabilita.

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod	7
1. Předmět a místo morfologie	8
2. Formální tvarosloví, morfematika a morfonologie – základní pojmy	10
3. Morfologické kategorie	13
3.1 Jmenné morfologické kategorie	15
Cvičení	26
Řešení	28
3.2 Slovesné morfologické kategorie	30
Cvičení	41
Řešení	44
4. Slovní druhy	46
4.1 Sémantické kritérium	46
4.2 Syntaktické kritérium	47
4.3 Morfologické kritérium	48
4.4 Slovnědruhová teorie M. Komárka	48
Cvičení	51
Řešení	54
4.5 Neohebné slovní druhy	56
Cvičení	62
Řešení	66
4.6 Jmenné slovní druhy	69
Cvičení	77
Řešení	80
4.7 Slovesa	83

5. Formálněmorfologický systém	87
5.1 Deklinační typy	87
5.2 Konjugační typy	88
Cvičení	90
Řešení	92
5.3 Variantnost flexe	93
5.4 Vývoj flexe a jeho tendence	94
Literatura	97

Úvod

Tato příručka má charakter vysokoškolské učebnice; je určena posluchačům povinné přednášky z morfologie, která je součástí studijního plánu bakalářského oboru český jazyk a literatura na FF UK v Praze.

Příručka vychází do značné míry z obvyklého pojetí morfologie češtiny, tak jak je obsaženo v běžně dostupných mluvnicích a kompendiích, jakými jsou zejména *Mluvnice češtiny 2*, *Encyklopedický slovník češtiny*, *Příruční mluvnice češtiny* a *Čeština – řeč a jazyk*. Na tyto publikace při parafrázování jejich výkladů obvykle výslovně neodkazuje. (Na některých místech se však od obvyklého pojetí odchyluje.)

Obsahem příručky je víceméně ucelený popis funkčního tvarosloví současné (zejména spisovné) češtiny; formální morfologii se věnuje jen obecně, neuvádí paradigmata jednotlivých ohýbacích typů ani popisy nepravidelností ve flexi. V návaznosti na výklady v úvodním jazykovém semináři (srov. Adam et al. 2014) volí tato příručka v oblasti morfologických kategorií spíše formální než sémantický přístup.

Zkratky titulů

- ČŘJ: *Čeština – řeč a jazyk*
- ESČ: *Encyklopedický slovník češtiny*
- MČ 2: *Mluvnice češtiny 2*
- PMČ: *Příruční mluvnice češtiny*

1. Předmět a místo morfologie

V této příručce budeme vycházet z takového pojetí jazyka a jazykovědy, podle něhož jazykověda zkoumá jazyk jakožto znakový systém sloužící k vyjadřování významů, založený na lidské zkušenosti s vnitřní i vnější realitou, sociálně existující, lidmi osvojovaný jako komplexní dovednost a projevující se v řeči, v konkrétních promluvách (a z nich abstrahovaný).

Když používáme jazyk (ať už ke komunikaci, nebo k myšlení), tak slovy (přesněji řečeno pojmenováními) pojmenováváme skutečnost, tak jak si ji myslíme (jak ji mentálně zpracováváme), tj. vybíráme ze svého vědomí nějaké představy a ty pojmenováváme (už při onom vybírání nás však ovlivňuje naše jazyková zkušenost). Z těchto slov (pojmenování) zároveň vytváříme výpovědi, které nám umožňují o skutečnosti vypovídat (verbalizovat mentální operace, spojovat představy dohromady a vyjadřovat vztahy mezi nimi). Ve flektivních jazycích, jako je čeština, přitom ta slova pozměňujeme; toto pozměňování slouží současně k vyjadřování vztahů mezi slovy a k vyjadřování obecných významů. Slovo je ve větě vždy realizováno prostřednictvím některého ze svých tvarů.

Morfologie neboli tvarosloví je jazykovědná disciplína zabývající se touto rovinou jazykového systému, na níž je jednotkou slovní tvar: rovinou morfologickou.

Morfologie je spolu s fonologií a syntaxí součástí gramatiky – nauky o vztazích mezi jazykovými znaky, jinak též nauky o jazykových formách a jednotkách a o pravidlech a způsobech jejich spojování v jednotky vyšší. Je to disciplína tradiční už od mluvnic antických přes nejstarší mluvnic češtiny (u nás byla zprvu nazývána etymologií).

Ve světové jazykovědě se pod pojmem morfologie chápe nauka o způsobech tvoření slov, o kombinatorice morfémů, o vnitřní struktuře slov. Dělí se na morfologii derivační (nauku o struktuře slova jako lexikální jednotky) a flektivní (nauku o gramatických morfémech, o gramatických významech/kategoriích a jejich vyjadřování). V lingvistice češtiny jakožto jazyka vysoce flektivního se morfologií tradičně rozumí pouze morfologie flektivní, zatímco tzv. derivační morfologie (slovotvorba) spadá do lexikologie. Hranice mezi (flektivní) morfologií a slovotvorbou však není ostrá; jako pomezí lze jmenovat stupňování adjektiv a příslovčí (*nejveselejší, krásněji, méně krásně*), tvoření slovesných adjektiv a slovesných substantiv (*uvařená, chodící, svěcení*), tvoření posesivních adjektiv (*Jungmannova ulice × Palackého ulice*) nebo změnu vidu (*hodit > házet*). Zatímco morfologie se zabývá především těmi morf(ém)y, které vyjadřují významy gramatické (obecnější, abstrahované), lexikologii zajímají ty, které vyjadřují významy lexikální, věcné (pojmy, představy).

Těsným vztahem je morfologie spojena se syntaxí. Slovní tvary plní zpravidla funkce ve větě, flexe slouží k vyjadřování syntaktických vztahů v syntagmatech, morfologické prostředky mají tedy služební postavení vůči prostředkům syntaktickým. Také mezi těmito dvěma disciplínami je hranice neostrá: příkladem pomezího jevu mohou být např. tvary/konstrukce participiálního pasíva (*byly přijaty*), rezultativu (*máme vyhráno, nechals rozsvíceno*) nebo opisného imperativu (*ať žehná*).

Rozeznáváme morfologii funkční čili sémantickou a morfologii formální. **Funkční tvarosloví** znamená nauku o tvarech slov po stránce jejich významu, tj. o druzích slov, o gramatických významech (kategoriích) a o funkcích slovních tvarů v komunikaci a v systému jazykových prostředků: o tom, jaké (obecné) významy vyjadřují slova svými tvary, a o tom, které třídy slov vyjadřují které třídy těchto obecných významů. **Formální tvarosloví** pak znamená nauku o paradigmatech, tj. uspořádaných souborech tvarů ohebných slov.

V této příručce půjde o morfologii češtiny, a to o morfologii synchronní (tzn. jazyka žijících generací a běžně recipované literatury), převážně funkční, popisnou (tedy ne předepisující, ale ani vysvětlovací) a ve formální složce zpravidla (ale ne výhradně) normativní (vztaženou k obecně závazné kulturní varietě jazyka).

2. Formální tvarosloví, morfematika a morfonologie - základní pojmy

Nejmenší znakovou jednotkou, tzn. nejmenší jednotkou mající výraz i význam, je **morfém**. Je to jednotka abstraktní, systémová. Určuje se na základě (syntagmatických i paradigmatických) vztahů k sousedním jednotkám.

Podle funkce se morfémy dělí na lexikální (přesněji řečeno lexikální a derivační) a gramatické (relační): **lexikální morfémy** mají lexikální význam, **gramatické morfémy** mají gramatický význam nebo gramatickou funkci: vyjadřují morfologické kategorie a/nebo konstruují tvary. Základním lexikálním morfémem, nesoucím významové jádro slova, je kořen.

Podle pozice rozdělujeme nekořenové morfémy neboli afixy na prefixy (v pozici před kořenem), interfixy (mezi dvěma kořeny) a sufixy (za kořenem). Derivační morfém nacházející se na konci slova/tvaru (až za všemi sufixy gramatickými) nazýváme postfix. (Morfematický rozbor byl důkladně procvičen v úvodním jazykovém semináři.)

Konkrétní realizací morfémového znaku je **morf**. Má-li morfém více různých realizací, jde o **alomorfy** (např. kořen slovesa *brát*: *ber* – *br* – *bor* – *bír* – *běr*; předpona *do* – *dů*). Můžeme tedy vymezit morfém jako soubor formálně podobných morfů s totožným významem, vystupujících v různých slovních tvarech. (Existují však i morfémy realizované vždy tímž morfem.)

Podle distribuce se morfy dělí na volné (stojící samostatně, tzn. ve svém okolí přemístitelné) a vázané (vytvářející pomocí syntagmatických vztahů slovní tvary s jinými vázanými morfy, ve svém okolí nepřemístitelné).

Výraz „slovo“ označuje v morfologii dva různé pojmy; můžeme je rozlišit pomocí přívlastků „systémové“ a „textové“. **Systémové slovo** (neboli lexém) je abstraktní jednotka slovní zásoby; je-li ohebné, má slovní tvary. **Textové slovo** je naproti tomu jednotka konkrétní, ryze formální, reálně vyčlenitelná v textu svou přemístitelností (při písemné komunikaci jsou textová slova dobře vidět, textové procesory je umějí snadno spočítat; při zvukové komunikaci mohou vedle přemístitelnosti někdy při delimitaci slov pomoci i suprasegmentální zvukové prostředky). Oba pojmy je nutno odlišovat, neboť např. různé tvary téhož slova systémového se mohou skládat z jednoho i více slov textových.

Základní morfologickou jednotkou je **slovní tvar** – formálně i významově celistvé syntagma morfů, jehož prostřednictvím je systémové slovo realizováno v komunikaci.

Navzdory izomorfismu (strukturní podobnosti) jednotek morfematické a morfologické roviny jazyka máme bohužel na morfologické rovině k dispozici o jeden pojem méně: trojici morfém–morf–alomorf odpovídá pouhá dvojice (systémové) slovo–slovní tvar. Je vztah slovního tvaru a slova stejný jako vztah morfu a morfému, nebo jako vztah alomorfu a morfému? Systémovější by byla první možnost (slovní tvar je realizací slova), avšak v praxi implicitně převládá druhé pojetí: o tvarech se zpravidla mluví jen v případě slov ohebných.

Podle formy (přesněji podle počtu textových slov) rozeznáváme v češtině dva typy slovních tvarů – syntetické neboli jednoduché (*oběhni*) a analytické neboli složené (*oběhla bys*); analytický tvar, třebaže jeho složky mohou být rozděleny ve větě jinými slovy, se považuje za jeden tvar, protože úhrn morfologických významů vyjadřuje až jako celek.

Z morfologického hlediska je účelné dělit slovní tvar na dvě části: na **tvarotvorný základ** (morfologickou bázi) a **tvarotvorný formant**. Základ je společný všem tvarům daného slova a je tvořen morfémy vyjadřujícími lexikální význam, kdežto formant se při ohýbání slova mění a skládá se z morfémů vyjadřujících významy a funkce gramatické. Výjimku tvoří komplexní slovní tvary osobních zájmen (*já, nás* apod.) – v nich základ a formant rozlišit nelze, lexikální i gramatický význam jsou vyjadřovány v jediném morfu. Jinou výjimkou jsou tvary tvořené supletivně (*člověk/lidé, jde/šel*): u nich se při flexi mění i tvarotvorný základ včetně kořene.

Tvarotvorný základ spolu s kmenotvornou příponou tvoří **kmen**.

Součástí tvarotvorného formantu mohou být vedle afixů (koncovky, dalších tvarotvorných afixů a kmenotvorné přípony) také tvary pomocných sloves, volné tvarotvorné morfy a rovněž morfonologické alternace. **Morfonologická alternace** je proces obměny fonémové skladby tvarotvorného základu; dochází k ní nejen při flexi, nýbrž i při derivaci. Soubor fonémů (nebo fonémových skupin) účastnících se alternace v alomorfech jednoho morfému se nazývá **morfoném** (např. *k-c-č* v kořeni slova *ruka*; *sk-šť* v adjektivní příponě *-sky*).

Soubor tvarů ohebného slova uspořádaný podle vyjadřovaných gramatických významů označujeme jako **paradigma** tohoto slova. Paradigma se skládá z **pozic**. Pozicí v paradigmatu rozumíme konfiguraci vyjadřovaných hodnot morfologických kategorií (např. dativ plurálu feminina). **Neohebná slova** nevyjadřují morfologické kategorie, nemají tudíž paradigmata; naproti tomu tzv. **nesklonná jména** (*angažmá, khaki, jejich*) paradigma mají, ale všechny jeho pozice obsazují týmž tvarem. Je velmi důležité odlišovat pozici od konkrétního tvaru, který ji obsazuje. Počet tvarů ohebného slova a počet pozic v jeho paradigmatu nebývá totožný, a pokud je, je to vlastně náhoda. Nesoulad těchto počtů způsobují jevy zvané homomorfie a polymorfie, oba v češtině značně rozšířené.

Homomorfie je tvarová homonymie: jeden tvar obsazuje více pozic. Jinými slovy: jeden a tentýž tvarotvorný formant může vyjádřit různé konfigurace gramatických významů (např. *žen-y*: G sg., N pl., A pl., V pl.). U deklinačního vzoru „stavení“ je homomorfie velmi výrazná, u nesklonných jmen je absolutní. V libovolném jmenném paradigmatu v češtině je vždy homomorfie mezi N pl. a V pl.

Polymorfie je tvarová synonymie: jednu pozici obsazuje více tvarů. Polymorfie se projevuje jako tvaroslovná dubletnost (jsou-li variantní tvary dva, např. D sg. *útočníku/útočníkovi*), eventuálně tripletnost (jsou-li tři: L sg. *kameně/kameni/kamenu*) či zcela periferně kvadrupletnost (*lji/liju/leji/leju*).

Paradigma se skládá z dílčích paradigmat neboli subparadigmat (např. u jmen je obvyklé zvláště vydělovat subparadigma singulárové a plurálové). Některá slovesná subparadigmata mají své souhrnné názvy: např. infinitiv, přechodník (minulý), přičestí (trpné).

3. Morfologické kategorie

Morfologické kategorie – centrální předmět zkoumání funkčního tvarosloví – mají povahu jazykových znaků: tvoří je sepětí zobecněného, kategoriálního, gramatického významu s příslušnými pravidelně fungujícími morfologickými prostředky jeho vyjádření (gramatickými afixy, pomocnými slovesy, volnými tvarotvornými morf(ém)y). V konkrétním slovním tvaru nabývá morfologická kategorie vždy nějaké **hodnoty**, přičemž kategorie i hodnota mají název (např. kategorie čísla může nabýt buď hodnoty singuláru, nebo hodnoty plurálu). Jednotlivé morfologické kategorie češtiny jsou dvou-, tří-, čtyř- nebo sedmihodnotové.

Morfologické kategorie se projevují při flexi. Ve flektivním jazyce bývají sémata jednotlivých kategorií, tj. jejich hodnoty, vyjadřována dohromady (v jediném morfu) se sémata jiných kategorií – např. v pádové koncepcce jsou vyjádřena sémata všech jmenných kategorií. Konfigurací vyjadřovaných hodnot morfologických kategorií je definována pozice v paradigmatu.

Jmenný rod substantiv, některých zájmen a některých číslovek (nikoli však adjektiv) a podle obvyklého pojetí i slovesný vid jsou kategorie neflektivní (lexikálně-gramatické), tzn. při flexi příslušného lexému se nemění.

Výraz „kategorie“ se mnohdy pojímá široce a souvisí s kategorizací jako obecnou kognitivní činností lidské mysli (tj. členěním skutečného kontinua na kategorie). Takto je možné za kategorie označit např. lexikální abstrakce typu počitatelnosti substantiv, stavovosti, aktuálnosti děje apod.; o morfologické kategorie však nejde, neboť zde nejsou přítomny ony pravidelně a závazně fungující výrazové prostředky.

Morfologické kategorie se mohou za určitých okolností významově **neutralizovat**, tzn. rozdíl mezi významy jednotlivých hodnot dané kategorie přestane platit (např. při generickém užití substantiva mizí rozdíl mezi singulárem a plurálem: *Špaček patří mezi pěvce.* = *Špačci patří mezi pěvce.*). Obvyklé také je, že jedna z hodnot dané kategorie je bezpříznaková. Usoudit, která to je, můžeme buď podle toho, která hodnota je s to nahradit, zastoupit, popř. zahrnout hodnoty ostatní, nebo podle toho, kterou hodnotu použijeme, nemáme-li na mysli ani jeden ze základních významů jednotlivých hodnot (může se stát – jako např. u kategorie jmenného rodu u příčestí –, že každý z těchto dvou postupů přinese jiné výsledky).

Tak jako lexikální význam, může se i význam gramatický přenášet a proměňovat (**transponovat**): tak vzniká nesoulad mezi významem a formou, např. vykání jednomu adresátovi (*Dáte si čaj, paní ředitelko?*) nebo užití futura ve významu neúplné jistoty („*Okazováchu*“ – *to bude imperfektum.*). Dá se také říci, že příslušná hodnota dané kategorie je při transpozici užitá v sekundární funkci. Transpozice mívají své účely pragmatické, aktualizační: nejčastěji bývají motivovány zdvořilostí nebo expresivitou.

Morfologické kategorie je možno rozčlenit na slovesné (uplatňující se primárně při konjugaci) a jmenné (uplatňující se primárně při deklinaci). Je tedy zřejmé, že morfologické kategorie jsou svázány s jednotlivými ohebnými slovními druhy. Slovní druhy a morfologické kategorie však spolu souvisejí i tak, že obojí může plnit velmi podobnou funkci – např. kategorie čísla i číslovky vyjadřují množství, pád i předložky vyjadřují vztahy substantiva k jinému slovu ve větě.

Ze syntaktického hlediska je účelné rozlišovat morfologické kategorie syntakticky nezávislé (pojmenovávací, např. číslo substantiv a substantivních zájmen), syntakticky vázané (pád substantiv) a syntakticky závisle proměnné (číslo adjektiv a adjektivních zájmen).

Podle jejich funkce můžeme rozeznávat kategorie komunikační čili pragmatické (vyjadřují nějaký aspekt interakce komunikantů), odrazové (vytvářejí obraz výseku skutečnosti) a strukturační (organizují výrazy v textu) – poslední funkce je vývojově nejmladší a progresivní. Komunikační funkci mají osoba, způsob a čas, odrazovou vid (zčásti ještě i jmenný rod a číslo), strukturační pád a slovesný rod.

3.1 Jmenné morfologické kategorie

3.1.1 Jmenný rod

Jmenný rod (genus) má od původu kognitivní (odrazovou) povahu: odráží rozdíly mezi substancemi živými a neživými, u živých mezi dospělými a nedospělými a u dospělých rozdíly v pohlaví. Těmto vlastnostem označovaných substancí (denotátů) se říká rod přirozený. Vztah k přirozenému rodu mají i v dnešní češtině substantiva pojmenovávající živé bytosti (osoby), hospodářská zvířata a nedospělé živé tvory: např. názvy mláďat bývají rodu středního. U názvů věcí a u abstrakt však žádný vztah k přirozenému rodu neexistuje (respektive věci přirozený rod nemají), a tak má jmenný rod substantiv v dnešní češtině převážně klasifikační funkci: zařazuje jméno do tvarové soustavy jmen, konkrétně k deklinačnímu typu, jehož souborem koncovek pak to jméno vyjadřuje pád a číslo. (Jmenný rod vyjadřují i jména nesklonná, avšak svými tvary jej nemanifestují.)

U substantiv je jmenný rod syntakticky nezávislý a neflektivní, lexikálně-gramatický: 1 lexém – 1 hodnota jmenného rodu. Stejná situace je i u zájmen *kdo* a *co*, u zájmen odvozených od nich slovotvornou předponou (např. *nikdo*) nebo postfixem (např. *cokoli*) a u řady substantivních číslovek: *nula*, *milión* apod. Kategorii jmenného rodu nevyjadřují tzv. bezrodá zájmena – *já*, *ty*, *my*, *vy* a osobní zájmeno zvrtné (*sebe-si-sobě-se-sebou*) – a základní číslovky s dvoutvarovou flexí (*pět*, ..., *jedenáct*, ..., *dvacet*, ..., *devadesát*, (*ně*)*kolik*, *tolik*, *mnoho*, ...).

U adjektiv, u většiny zájmen, u mnoha typů číslovek a u jmenných složek slovesných tvarů (u přechodníků, příčestí), tzn. u slov a slovesných tvarů, jejichž primární funkcí je funkce přívlastku, (části) přísudku nebo doplňku, je rod syntakticky závisle proměnný: je dán rodem řídicího substantiva (nebo jeho ekvivalentu). (Pokud je řídicím výrazem bezrodé osobní zájmeno, je rod dán přirozeným rodem jeho referentu.) Tyto lexémy a tvary jsou proto zpravidla schopny vyjádřit všechny hodnoty jmenného rodu. Některé číslovky však jmenný rod sice rozlišují, ale pro některou hodnotu této kategorie jim chybějí tvary (např. *čtvery* (*ponožky/bonbóny*), *čtvera* (*kamna*) × **čtveři*).

Hodnota jmenného rodu je vyjadřována vždy pohromadě (v téže koncovce) s hodnotou čísla (rod bez čísla vyjádřit nelze) a u jmen i pádu.

V přechodnících a příčestích je tedy rod vyjadřován v rodové koncevce, v tvarech jmen v koncevce pádové.

Jmenný rod může být v češtině **mužský životný** (maskulinum animatum), **mužský neživotný** (maskulinum inanimatum), **ženský** (femininum) a **střední** (neutrum). (Podle jiného, mj. i ve školách vyučovaného pojetí má čeština rody tři – mužský, ženský a střední – a jména vyjadřující rod mužský vyjadřují další morfologickou kategorii: životnost. S tímto pojetím však v této příručce nebudeme pracovat.)

Výše bylo uvedeno, že u substantiv označujících živé bytosti, zejména osoby, zpravidla jmenný rod (gramatický) odpovídá přirozenému rodu označované substance. Neplatí to však vždy, a proto se nelze při určování rodu přirozeným rodem řídit. Výrazově se jmenný rod projevuje dvěma způsoby: a) příslušností tvarů k deklinačnímu typu (vzoru), b) kongruencí – tím, že substantivum svou hodnotu rodu „vnucuje“ výrazům, pro něž je substantivem řídícím. U několika substantiv dochází k nesouladu mezi zakončením v N pl. (a V pl.) a kongruencí, danou rodem přirozeným: *lidičky, rodiče, koně*; tato jména je vhodné chápat jako nepravidelně skloňovaná maskulina animata.

Jmenný rod je v plurálovém subparadigmatu často méně výrazný a např. u některých místních jmen s plurálovou formou (*Košíře*) může být obtížné určit jej jednoznačně.

Již bylo řečeno, že substantivní lexém zpravidla vyjadřuje jedinou hodnotu jmenného rodu. Existuje však řada substantiv, která různými způsoby vyjadřují rody dva, někdy i tři; žádné substantivum však není schopno vyjádřit všechny čtyři rody.

U malé skupiny substantivních lexémů (jde vesměs o pozůstatky starých souhláskových kmenů) je rod v singulárových tvarech jiný než v plurálových: *dítě* (n., f.), *kníže* (m. a., n.), *hrabě* (m. a., n.); někdy to platí jen o některých významech daných slov: *ucho* (n., n. nebo f.), *oko* (n., n. nebo f.). V této souvislosti někdy uváděné výrazy *louka* a *oblak* však mezi taková jména nepatří; *luka* a *oblaka* jsou samostatné nepočítatelné pomnožné lexémy.

Některá jména v rodě kolísají. **Kolísání v rodě** znamená, že jeden lexém vyjadřuje dva různé rody, aniž by jimi rozlišoval význam, a sou-